

Tamilla Kərimova-Kocayeva

<https://orcid.org/0000-0002-2392-7381>

Doctor of Philosophy in History, Leading Research Fellow at the Institute of History. A. A. Bakikhanov of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Azerbaijan, tomakerimova50@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Kərimova-Kocayeva, T. (2024). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Sovet Totalitar Siyası Rejiminin Gücləndiyi Dövrədə (1945-1960-ci illər). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (2), 1100-1121.

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Sovet Totalitar Siyası Rejiminin Gücləndiyi Dövrədə (1945-1960-ci illər)

Xülasə

Təqdim edilmiş məqalə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının 1945-ci ildə yaranması, İkinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonrakı dövrü əhatə edir. Bəhs etdiyimiz dövrdə respublikada elm sahəsində ciddi irəliləyişlər baş vermişdir. Elmlər Akademiyasının strukturu get-gedə təkmilləşirdi, yeni elmi-tədqiqat müəssisələri təşkil edilirdi, elmi kadrların sayı sürətlə artırılırdı. Bu dövr ərzində Elmlər Akademiyası nəhəng bir təşkilata, fundamental tədqiqatların əsas mərkəzinə çevrilmişdir. Elmi nailiyyətlərin istehsalata tətbiqi, savadlı, universal kadrların hazırlanması, iqtisadi strukturların elmi prinsiplər üzrə qurulması və inkişaf etdirilməsi sahəsində siyasətin başlıca tələbləri idi. Elmlər Akademiyasının institutları bir sıra elmi problemlər işləyib hazırlamış, çoxlu elmi əsərlər və monoqrafiyalar nəşr etdirmişdilər. Lakin, buna rəğmən, II Dünya müharibəsində SSRİ-nin qalib gəlməsi onun nəzarəti altında olan bütün regionlarda, o cümlədən, Azərbaycan SSR-də totalitarizmin daha da güclənməsinə səbəb oldu. Azərbaycanda inzibati amirlik sisteminin güclənməsi, repressiyaların yeni dalğası başlandı. Repressiyalar əsasən elm xadimlərinə, şair və yazıçılara qarşı çevrilmişdi. Tariximizin saxtalaşdırılması davam edirdi.

Aşar sözlər: Elmlər Akademiyasının strukturu, elmi bölmələr, elmi-tədqiqat müəssisələri, elmi kadrlar, fundamental, ictimai və humanitar elmlər, totalitar sovet sistemi

Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR During the Strengthening of the Soviet Totalitarian Political Regime (1945-1960s)

Abstract

The presented article covers the period after the creation of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR in 1945 and the end of the Second World War. During the period discussed in the article, serious progress in the field of science was achieved in the republic. The structure of the Academy of Sciences was gradually improved, new research institutions were created, and the number of scientific personnel increased at a rapid pace. During this period, the Academy of Sciences turned into a huge organization, the main center of fundamental research. The application of scientific achievements in production, the training of educated, versatile personnel, the creation and development of economic structures on scientific principles were the main requirements of policy in this area. The institutes of the Academy of Sciences have developed a number of scientific problems and published many scientific papers and monographs. However, despite all this, the victory of the USSR in World War II led to the strengthening of totalitarianism in all regions, including the Azerbaijan SSR. With the strengthening of the administrative system in the republic, a new wave of repression began. The repressions mainly affected scientists, poets and writers. The falsification of our history continued.

Keywords: *Structure of the Academy of Sciences, scientific departments, research institutions, scientific personnel, fundamental, public and human sciences, totalitarian Soviet system*

Giriş

1946-50-ci illər Azərbaycan tarixinin müharibədən sonra nisbətən ən az tədqiq olunmuş dövrüdür. Bu problem ilə əlaqədar bir sıra araşdırmalar vardır ki, məsələnin əhatəli təhlilini ortaya qoya bilmişdir. İkinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra bəşəriyyətin ictimai-siyasi həyatında köklü dəyişikliklər baş verdi. Müharibədə qalib gələn sovetlər ölkəsi, qələbəyə xüsusi payı olan Azərbaycan xalqı xalq təsərrüfatının bərpası və inkişafı uğrunda mübarizə aparmağa başladı. Dinc fəaliyyətə keçid müharibənin törətdiyi çoxsaylı çətinliklərin aradan qaldırılması ilə müşayiət olunurdu. Ölkənin xalq təsərrüfatının bərpası və inkişaf məsələlərinin həllində mühüm yeri elm tuturdu. Yeni yaradılmış Elmlər Akademiyasının elmi işçiləri öz fədakar əməyi ilə Azərbaycanın xalq təsərrüfatının və mədəniyyətinin inkişafına dəyərli töhfələr verirdilər.

1. Elmlər Akademiyasının strukturu, elmi bölmələri, elmi-tədqiqat müəssisələri, elmi kadrlar

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının strukturu təkmilləşdirildi. 1947-ci ildə institut və sektorlar üzrə şöbə və laboratoriyaların həddindən artıq pərakəndəliyi aradan qaldırıldı. Bu dəyişikliklərə qədər akademiyanın müəssisələrində 75 şöbə və 59 laboratoriya var idisə, strukturun yenidən qurulmasından sonra 65 şöbə və 46 laboratoriya saxlanılmışdı (Akademiya

nauk Azerbajdzhanskoj SSR-20 let, 1966, c. 65). Belə ki, Riyaziyyat sektoru Fizika İnstitutuna, Fosillər sektoru Kimya İnstitutuna, “Azərbaycan Böyük Vətən Müharibəsində” sektoru isə Tarix İnstitutuna birləşdirilmişdir. Əvvəllər Akademiyanın tərkibində olan Tikinti Materialları və Konstruksiyaları İnstitutu Respublika Tikinti Materialları Nazirliyinin tabeliyinə verilmişdir.

Elmlər Akademiyasının strukturu get-gedə təkmilləşirdi. İnstitut və bölmələrdə şöbələrin və laboratoriyaların pərakəndəliyi aradan qaldırılır, bir sıra bölmələr yaxın profilli institutlara birləşdirilir, yeni şöbələr təşkil edilirdi. 1949-cu ildə Eksperimental Tibb İnstitutu ləğv edildi. 1950-ci ildə respublika Elmlər Akademiyasının Neft Ekspedisiyasının yaradılması böyük əhəmiyyət kəsb edirdi və ona neft sənayesinin mühüm nəzəri və praktiki problemlərinin işlənilməsi hazırlanması həvalə edilmişdir. 1950-ci ildə Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu Tarix İnstitutunun şöbəsinə çevrildi, Dil İnstitutu isə Ədəbiyyat İnstitutuna birləşdirildi.

1956-1958-ci illərdə Elmlər Akademiyasında yeni elmi-tədqiqat müəssisələri təşkil edildi. Belə ki, 1956-cı ildə Astrofizika sektoru, Fiziologiya sektoru, Fəlsəfə sektoru və Genetika və seleksiya sektoru yaradıldı. 1958-ci ildə müvafiq sektorlar əsasında İqtisadiyyat İnstitutu, Genetika və Seleksiya İnstitutu təşkil edilmişdir. Akademiyanın yeni elmi müəssisələri sırasına Şərqsünəşliq İnstitutu da daxil oldu (Akademiya nauk Azerbajdzhanskoj SSR-20 let, 1966, c. 65, 108). Akademiyanın fəaliyyətinin daha da inkişafına təkan verən ən mühüm şərtlərdən biri elmi kadrların hazırlanması istiqamətində aparılan uğurlu işlər olmuşdur. Akademiyanın fəaliyyətinin ilk onilliyi ərzində onun heyəti əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Elmi idarələrin sayı 1945-1970-ci illər ərzində 66-dan 142-yə çatmışdı, elmi kadrların sayı sürətlə artırdı. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nüfuzu ildən-ilə yüksəlirdi. Onun ümumi ştatı işçilərinin ümumi sayı 1945-ci ildə 977, 1955-ci ildə isə 1650 nəfərdən çox olmuşdur, yəni 1,7 dəfə artmışdır (Azərbaycan tarixi, 2003, VII cild, s. 126). 60-ci illərdə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının elmi potensialı xeyli gücləndi. 1965-ci ildə akademiya 5.077 nəfər, o cümlədən 2.432 elmi işçi, 36 akademik, 29 müxbir üzv, 106 elmlər doktoru, 663 elmlər namizədi çalışırdı (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxiv, (fond) f.1, (siyahı) siy.52, iş (iş) 32, (vərəq), v. 9). 1970-ci ildə burada 3318 nəfər elmi işçi çalışırdı (Azərbaycan tarixi, 2003, VII cild, s. 126). ÜİK (b) P MK-nın “Elmi kadrların hazırlanması, yerləşdirilməsi və istifadəsi haqqında” 1947-ci il 21 yanvar tarixli fərmanına uyğun olaraq SSRİ Elmlər Akademiyası elmi kadrların hazırlanması, yerləşdirilməsi və onlardan istifadə edilməsi haqqında respublika Akademiyasında elmi dərəcəsi olan kadrlarının sayı 1945-1955-ci illərdə 2,8 dəfə artmışdır. Aspirantura yolu ilə elmi kadrların hazırlanmasına çox diqqət yetirilirdi. On il ərzində Akademiyanın elmi müəssisələrinin aspirantlarının sayı 4,8 dəfə artmışdır. 1956-1958-ci illərdə Akademiyanın 4 aspirantı 20 doktorluq və 115 namizədlik

dissertasiyası müdafiə etmişdir. Akademiyanın işçilərinin ümumi sayı bu illər ərzində 2150 nəfərə, elmi və elmi-texniki işçilərinin sayı isə 1600 nəfərə yüksəlmişdir. 1949-cu ildə və 1958-ci ilin iyununda Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvlərinə və müxbir üzvlərinə seçkilər keçirildi. 60-cı illər Akademiyaya seçkilər onilliyi sayıla bilər. Maraqlıdır ki, bunların üçü ardıcıl surətdə hər il (1967, 1968, 1969) aparılmışdır.

1955-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının büdcəsi 1945-ci illə müqayisədə üç dəfə artaraq 42,4 milyon rubla çatdı. Akademiyanın 1956-1958-ci illər üçün ayrılan büdcə 170 milyon rubldan çox idi ki, bunun da 20 milyon rubldan çoxu əsaslı tikintiyə qoyulmuşdur (Akademiya nauk Azerbajdzhanskoj SSR-20 let, 1966, c. 67, 109). Elmlər Akademiyası özünün elmi fəaliyyətini nəzərəcarpacaq dərəcədə inkişaf etdirir, ayrı-ayrı problemlərin işlənilməsini dərinləşdirir, istehsalatla yaradıcı əlaqəsini möhkəmləndirir, elmi kadrlar hazırlanmasını genişləndirirdi. İlk vaxtlarda Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası öz tərkibində 16 institutu, iki muzeyi, Mərkəzi Akademik kitabxanayı, dörd bazanı (Gəncədə, Xankəndində, Naxçıvanda və Qubada), eləcə də Şamaxıda S .Ə. Şirvani adına muzeyi birləşdirirdi. 60-cı illərdə Azərbaycan elmi maraqlı inkişaf dövrünü yaşadı. Respublika Elmlər Akademiyasında həm fundamental, həm də humanitar elmlər sahəsində mühüm elmi nəticələr əldə edildi, Azərbaycan elmində milli kadrların xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə artdı.

1. Fundamental və humanitar elmləri sahəsində əldə olunan mühüm elmi nəticələr

Müharibədən sonrakı illərdə respublikanın iqtisadiyyatı, Azərbaycanda geologiya elminin qarşısında böyük və məsul vəzifələr dururdu. Müharibədən sonrakı beşilliklərin planlarının uğurla həyata keçirilməsi respublikanın geoloji quruluşunun intensiv və hərtərəfli öyrənilməsini tələb edirdi. 1945-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının üç institutunu (Geologiya, Coğrafiya və Kimya) əhatə edən Geologiya-Kimya elmləri və Neft Bölməsinin əsası qoyuldu, 1950-ci ildə onun tərkibinə Neft Ekspedisiyası da daxil edildi. 1959-cu ildə Geologiya və Coğrafiya İnstitutlarını, iki komissiyayı (Xəzər problemləri və Sellərin öyrənilməsi üzrə) və üç elmi cəmiyyəti (Coğrafiya, Mineralogiya və Paleontologiya) özündə birləşdirən Geologiya-Coğrafiya Elmləri və Neft Bölməsi yaradıldı; 1960-cı ildə Neft Ekspedisiyasının bazasında Neft və Qaz Yataqlarının İşlənilməsi İnstitutu təşkil edildi və İnstitut 1965-ci ildən Dərin Neft və Qaz Yataqları Problemləri İnstitutu (DNQYPI) adlandırıldı. 1966-cı ildə Bölmə Yer Elmləri Bölməsi (YEB) adlandırıldı (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası -70. 2015, s.149). Azərbaycanın yer təkinin zənginliyi, geoloji inkişafın mürəkkəb tarixi, unikal Xəzər dənizinin mövcudluğu, təbii landşafların rəngarəngliyi respublikada Yer haqqında elmlərin inkişafını şərtləndirir. Neft və qazın genezisi, palçıq

vulkanizminin geologiya və geokimyası sahəsində fundamental tədqiqatlar həyata keçirildi, bu da həmin istiqamətlər üzrə dünya elmində qabaqcıl mövqe tutmağa imkan verdi.

50-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Geologiya İnstitutunda Azərbaycan ərazisinin regional geologiyasının planlı və sistemativ şəkildə öyrənilməsi müasir kompleks üsullara və stratigrafiya, paleontologiya, litologiya, izotop geologiyası, tektogeniz, fəzalıpaleocoğrafi analiz və tarixi-geoloji sintez sahələrində əldə edilmiş nailiyyətlərə söykənən fundamental formasiya - stratigrafik və geoxronoloji əsasın yaradılmasına yönəldilmişdi. Bu dövrdə ən çox gözə çarpan uğurlar regional geologiya, stratigrafiya və litologiya, xüsusilə orta və irimiqyashı geoloji xəritələmə işləri üçün prinsipcə yeni metodik əsasların hazırlanması sahələrində əldə edilmişdi (Velikiy Oktyabr i rasvet nauki Sovetskogo Azerbaydzhana, 1977, s. 168).

Respublikanın yer təkindəki faydalı qazıntıların geoloji quruluşunun öyrənilməsi sahəsində də mühüm elmi nəticələr əldə edilmişdi: yeni neft, filiz və qeyri-filiz faydalı qazıntı yataqları, mineral su qaynaqları aşkar olunmuşdu. Bütün dünyada dənizdən neft çıxarılmasının pioneri olan Neft daşları mədəninin istifadəyə verilməsi Azərbaycanın neft geologiyası sahəsində çalışan alimlərinin misilsiz uğuru sayılmışdır. 1949-cu ildə Şamaxıda, Gəncədə, Naxçıvanda və Lənkəranda seysmik stansiyalar yaradıldı (Azərbaycan tarixi, 2003, VII cild, s. 127).

Azərbaycan geoloqları diqqəti neft geologiyasının, mədən və qeyri-mədən faydalı qazıntılarının, stratigrafiyanın, petroqrafiyanın və tektonikanın daha çox aktual məsələləri üzərində cəmləşdirdilər. Geoloqların səmərəli işlərinin nəticələri öz əksini yeddicildlik "Azərbaycan geologiyası" toplusunda tapdı (1954-1960-cı illər) (Aliyev, 1957, s. 30). Əlbəttə, Azərbaycanda geoloji elmlərin bu klassik istiqamətlərinin inkişafında görkəmli alim-geoloqlar, EA akademikləri Ə. Əlizadə, Ş. Əzizbəyov, M. Qaşqay, M. Abramoviç, Ə. Yaqubov, Ş. Mehdiyev, A. Seyidov, A. Heydərov, B. Vəkilov, M. Məmmədyarov, A. Əliyev və Q. Sultanov, müxbir üzvlər A. Əliyev və Q. Sultanov, professorlar M. Ağabəyov, C. Xəlilov, Ə. Xəlilov, B. Vəkilovun, Ə. Sultanov və Ə. Şıxəlibəyli və b. böyük rolu olmuşdur. Keçən illər ərzində institutda bu elmi istiqamətlər üzrə görkəmli alimlər nəsli yetişmişdir.

1945-ci ildə böyük elmi-tədqiqat mərkəzi - Elmlər Akademiyasının Coğrafiya İnstitutu yaradıldı. Azərbaycanın təbii sərvətlərinin dərinədən öyrənilməsində uğurlu fəaliyyətə başlandı. İqlimşünaslıq, hidrologiya, geomorfologiya və coğrafi biliklərin digər xüsusi sahələri inkişaf etdi. "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Atlası" hazırlandı (Rasvet nauki sovetskogo Azerbaydzhana, 1980, s. 203, 205, 206, 208).

Respublikanın neft sənayesinin yüksəlişi ilə əlaqədar texniki elmlərin qarşısında böyük vəzifələr dururdu. Fizika-Riyaziyyat və Texnika elmləri Bölməsi 1945-ci il yaradılmışdır. O

zaman bu qurum “Fizika-Texnika elmləri və Neft Bölməsi” adlanır və Neft İnstitutu, Energetika İnstitutu, Fizika və Riyaziyyat İnstitutunu əhatə edirdi. 1957-ci ildə Rusiya Elmlər Akademiyasının 200 illik ənənələrinə zidd olaraq, o vaxt Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi işləyən İmam Mustafayevin subyektiv göstərişi ilə Azərbaycan EA-da elmi bölmələr ləğv olunmuş və onların tərkibində olan elmi idarələr müvafiq vitse-prezidentlərə tabe edilmişdir. Akademik Z.İ.Xəlilov fizika-texnika elmləri üzrə vitse-prezident seçilmişdir (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası-60, 2005, s. 39).

1959-cu ildə EA-da aparılmış yeni struktur dəyişiklikləri nəticəsində təşkil olunmuş Fizika-Riyaziyyat və Texnika elmləri Bölməsinə (FRTEB) Fizika İnstitutu, Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu, Energetika İnstitutu, Astrofizika Sektoru daxil edildi. Akad. Z.İ.Xəlilov Bölmənin akademik-katibi təyin olundu. 1962-ci ildən AEA müxbir üzvü Ç.M.Cuvarlı Bölmənin akademik-katibi vəzifəsini icra etməyə başlamış, 1965-ci ildə isə Bölmənin akademik-katibi vəzifəsinə təsdiq olunmuşdur. 1968-ci ildən FRTEB-nin akademik-katibi akad. H.B.Abdullayev olmuşdur (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası-60, 2005, s. 39). Fizika elmində mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdi. Neftin, neft məhsullarının və neft yataqları sularının fiziki xassələrini tədqiq etmək sahəsində səmərəli tədqiqatlar aparılırdı. 1946-cı ildə Fizika İnstitutunda rentgenostruktur təhlili laboratoriyası yaradıldı. Bu laboratoriyanın elmi işlərinin nəticələrinin selen cihazları hazırlayan zavodlar üçün mühüm əhəmiyyəti var idi. Radiofizika sahəsindəki tədqiqatlar əsasən cisimlərin dielektrik xassələrinin öyrənilməsinə əhatə edirdi. Termodinamika və molekulyar fizika üzrə tədqiqatlar aparılırdı. Spektral təhlil yolu ilə filizlərdə olan maddələrin miqdarı öyrənilirdi. 1950-ci ildən respublikada fizika elminin inkişafında yeni mərhələ başlandı - yarımqeçiricilərin kompleks tədqiqatları, mayələrin optik, radiospektrik və başqa üsullarla öyrənilməsi, nəzəri fizikanın, metallar fizikası məsələlərinin tədqiqi genişləndi. Akademik Z. İ. Xəlilovun rəhbərliyi və fəal iştirakı ilə neft qatlarında quyuların ən əlverişli şəkildə yerləşdirilməsinin riyazi öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti var idi. Mingəçevir su qovşağı inşaatçıların müraciətinə cavab olaraq Azərbaycan Dövlət Universitetinin riyaziyyatçıları Mingəçevir Su-Elektrik Stansiyasının su altındakı borularının təzyiqini müəyyənləşdirmək üçün tədqiqatlar aparırdılar. Azərbaycan fizikləri yarımqeçiricilərin düzləndirici və digər elektrik xassələrini, habelə mayələrin, başlıca olaraq neftin və neft məhsullarının mikrostrukturunu, fiziki, termodinamik və optik xassələrini öyrənmək sahəsində maraqlı işlər görürdülər. Respublikanın fizik və riyaziyyatçıları tərəfindən kvant fizikasını və kosmoqoniyanı öyrənmək sahəsində vacib işlər aparılırdı (Azərbaycan

tarixi, 2003, VII cild, s. 126). Beləliklə, Azərbaycanda Şamaxıda Sovet İttifaqı üzrə ən böyük astrofizika rəsədxanalarından birinin bünövrəsi qoyuldu.

1953-1959-cu illərdə astronomik müşahidələrlə yanaşı, gələcək rəsədxananın layihələşdirilməsi, astronomiya üzrə kadrların hazırlanması, teleskop və avadanlıqla təchizatı, rəsədxananın strukturu və s. məsələlər üzərində ciddi iş aparılırdı. 1959-cu ildə Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasında 200 mmlik fotoelektrik teleskop qurulmuş və onun vasitəsilə ərazinin astroikliminin öyrənilməsi məsələsi öz həllini tapmışdır. İlk teleskop 1957-ci ildə (“Xromosfer-Fotosfer Günəş” teleskopu) qurulmuşdur. Sonrakı illərdə: “Üfüqi Günəş” teleskopu (1962), “AST-452” teleskopu (1964), “AZT-8” teleskopu (1970), “Ceyss-600” (1980) teleskopu istifadəyə verilmişdir. Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasının təchizatında 2-metrlik teleskopun (Almaniya Demokratik Respublikasının “Karl Seyss” firmasında istehsal olunmuş) alınması və 1966-cı ilin sentyabrında istifadəyə verilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası-60, 2005, s. 44). Azərbaycan alimləri riyaziyyat (funksional analiz, funksiyalar nəzəriyyəsi), mexanika sahəsində mühüm elmi nəticələr əldə etmişdilər. Fizika (xüsusilə yarımkeçiricilər fizikası), astronomiya (günəş fizikası, qalaktikaların və qaz dumanlıqlarının öyrənilməsi) sahəsində alınan nəticələr dünya alimləri tərəfindən maraqla qarşılanmışdı. Riyaziyyat üzrə tədqiqat işləri Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunda və Hesablama Mərkəzində, habelə ali məktəblərin 20-dən artıq riyaziyyat kafedrasında aparılırdı. Respublika riyaziyyatçıları öz tədqiqatlarını funksional təhlil problemi, inteqral tənliklər nəzəriyyəsi sahəsində aparırdılar. Onlar həmçinin tətbiqi xarakterli məsələləri araşdırırdılar. 1954-cü ildə qazın və qazlı neftin süzülməsinin riyazi məsələləri tədqiq olunurdu. A. X. Mirzəcanzadə tərəfindən tətbiqi əhəmiyyəti olan sahələrdə zəif və isti plastik mayələrin hərəkəti haqqında mürəkkəb riyazi məsələlər həll edilmişdi (Azərbaycan tarixi, 2003, VII cild, s.127). Funksional analiz və onun tətbiqləri respublikada ən inkişaf etmiş sahələrdən biri olan funksional analiz məktəbinin əsası akademik Z. İ. Xəlilov tərəfindən qoyulmuşdur. O, keçmiş Sovetlər birliyində funksional analiz metodlarının diferensial və inteqral tənliklər nəzəriyyəsinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyəti olan ilk alimlərdən biri olmuşdur. Sovet İttifaqında funksional analiz üzrə ilk “Funksional analizin əsasları” (1949) kitabını məhz o yazmışdır. Z. İ. Xəlilov normallaşmış halqalarda və banax fəzalarında xətti sinqulyar inteqral tənliklər nəzəriyyəsini ümumiləşdirən, tamam kəsilməz operator daxil olmayan xətti tənliklər nəzəriyyəsini yaratmış və inkişaf etdirmiş, mücərrəd Nöter nəzəriyyəsini qurmuş və requlyarizatorların ümumi nəzəriyyəsini vermişdir. O, banax fəzalarında diferensial tənlikləri tədqiq edən ilk riyaziyyatçılardan biri olmuşdur. Banax fəzasında kvazixətti diferensial tənliklərin dayanıqlığı məsələsini də ilk dəfə öyrənən o

olmuşdur (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası-60, 2005, s. 56). Energetika sahəsində respublika alimləri tərəfindən Azərbaycanın hidroenergetika ehtiyatlarını öyrənmək və aşkar etmək, onlardan düzgün istifadə olunmasının şərtlərini hazırlamaq üçün böyük iş aparılırdı. Respublika Akademiyasının Energetika İnstitutu SSR Elmlər Akademiyasının Avtomatika və Telemexanika İnstitutu ilə birlikdə neft hasilatını və qazma proseslərini avtomatlaşdırmaq sahəsində mühüm işlər görürdü. Lakin fizika-riyaziyyat elmlərinin vacib nəticələri istehsalatda ləng tətbiq olunurdu (Azərbaycan tarixi, 2003, VII cild, s. 127). 1945-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəzdində Fizika-texnika elmləri və Neft Bölməsi açıldı. 1945-ci ildə təşkil olunmuş Neft İnstitutu bu bölmənin tərkibinə verildi. 1950-ci ildə Akademiyada Neft Ekspedisiyası təşkil edildi. Onun gördüyü işin mühüm xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti var idi. Azərbaycan neftçilərinin neft çıxarmaq texnologiyasını təkmilləşdirməsi nəinki Azərbaycanda, digər müttəfiq respublikalarda da neft sənayesinin inkişafına təsir göstərdi. Dəniz sahələrində neft yataqlarının istismarı məsələlərinə mühüm diqqət yetirilirdi. 1959-cu ildə Kimya Elmləri Bölməsi yarandı. Həmin ildə Elmlər Akademiyasının Neft İnstitutu və AZET Neft emalı İnstitutunun bazasında yaradılan Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu (NKPI) və eləcə də Kimya İnstitutu Kimya Elmləri Bölməsinin tərkibinə verildi. 1962-ci ildə Neft-Kimya Prosesləri İnstitutuna akademik Y. Məmmədaliyevin adı verilmişdir. 1965-ci ildə Neft-Kimya Prosesləri İnstitutunun bazasında Kimya Texnologiyasının Nəzəri Problemləri və Aşqarlar Kimyası İnstitutları yaradıldı. Kimya İnstitutunun bazasında 1965-ci ildə Qeyri-Üzvi və Fiziki Kimya İnstitutu (QÜFKİ) yaradılmışdır. 1966-cı ildə Neft-Kimya Prosesləri İnstitutunun Sumqayıt filialı təşkil edilmişdir (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası-60, 2005, s. 139). Alimlər tərəfindən respublikanın enerji ehtiyatları aşkara çıxarılır, onlardan düzgün istifadə olunması şərtləri müəyyənləşdirilir, mövcud enerji sistemlərinin səmərələşdirilməsi üsulları işlənib hazırlanır, neft sənayesi energetikasının mühüm məsələləri öyrənilirdi. Neftin kimyəvi tərkibinin öyrənilməsinə dair işlər Azərbaycan kimyaçılarının diqqət mərkəzində dururdu. R. H. İsmayılov, V. S. Qutırya, V. S. Əliyev, Ə. C. Ləmbəranski və başqalarının rəhbərliyi altında katalizatorun “qaynar” təbəqəsində katalitik krekinq prosesi işlənib hazırlandı. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq reaktiv mühərriklər üçün yanacaq istehsalı və yüksək keyfiyyətli dizel yanacaqlarının alınması texnologiyası mənimsənilirdi. Respublikada kimya elminin inkişafında Y. H. Məmmədaliyevin çox böyük rolu olmuşdur. Onun aviasiya benzinlərinin yüksəkotanlı komponentlərini hazırlamağın yeni üsullarını öyrənmək təklifi elmə dəyərli töhfə idi. Azərbaycan kimyaçı alimlərinin tədqiqat obyektlərindən biri Zəylik yataqlarının aluniti idi. Qeyri-üzvi kimyaçılar respublikanın mineral xammalını öyrənmək üçün bir sıra qiymətli işlər

görmüşdülər (Azərbaycan tarixi, 2003, VII cild, s. 128). Kimya elmləri sahəsində tədqiqatlar neftin və neft məhsullarının emalının yeni texnoloji proseslərinin, neft qalıqlarının dərinləşdirilmiş emalının öyrənilməsi və işlənilməsinə, mineral-xammal ehtiyatlarından istifadə olunmasına yönəldilmişdi. Alimlərimizin əməyi sayəsində Azərbaycanda ilk dəfə reaktiv mühərriklər üçün yanacaq istehsalı və yüksək keyfiyyətli dizel yanacaqlarının alınması texnologiyası mənimsənilmişdi (Академия наук Азербайджанской ССР-20 лет, 1966, с. 83). Müharibədən sonrakı dövrdə neft emalı sənayesi müəssisələrində yenidənqurma işləri ilə yanaşı, yeni proseslər tətbiq edilmişdir. Akademik M. Nağıyev dünyada yeni bir elm istiqaməti kimi qəbul olunmuş kimya texnologiyasında resirkulyasiya proseslərinin nəzəriyyəsini yaratmışdır. Bu nəzəriyyə kimya müəssisələrinin, xüsusilə texnoloji kimya kombinatların (KTK) yüksək effektivliklə intensivləşdirilməsinə imkan yaratmışdır. Qlobal optimallaşdırma anlayışı əsasında mürəkkəb KTK-nın optimallaşdırılmasına sistemli yanaşılması kimyəvi proseslərin modelləşdirilməsinə ilkin təkan vermişdir. Super optimallıq prinsipi kimyanın klassik ənənələrindən fərqli olaraq kimya proseslərinin tədqiqinə yeni yanaşma üsulu tələb etmişdir. Bu da kimyəvi proseslərin aparılması üçün elə bir şərait yaradır ki, kimyəvi reaktorların yüksək məhsuldarlıqla işləməsinə və tullantıların azalmasına imkan verir. Super optimallıq prinsipinin istehsalata tətbiqi qurğuların intensiv işləməsi ilə tullantısız istehsala təminat verir (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası-60, 2005, s. 143).

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası yarandıqdan sonra 1945-ci ildə Torpaqşünaslıq Bölməsi əsasında Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu təşkil olundu. Respublikada torpaqşünas və aqrokimyaçı alimlərin fundamental tədqiqatlarının əsas məqsədini torpaqların aqroekologiyası və ekoloji cəhətdən qiymətləndirilməsi, torpaq ehtiyatlarının müəyyənləşdirilməsi və istifadə üsullarının təkmilləşdirilməsi, antropogen torpaq əmələgəlmə prosesinin elmi və nəzəri əsaslarının, səmərəli meliorasiya üsullarının işlənməsi, torpaqların mənimsənilməsi və kənd təsərrüfatının kimyalaşdırılması təşkil etmişdir (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası-60, 2005, s. 278). Torpaqların eroziyası hadisələrini aşkar etmək və ona qarşı mübarizə tədbirləri hazırlamaq məqsədilə 1950-ci ildə Torpaq-Eroziya Stansiyası yaradıldı. Respublikanın torpaq örtüyünün öyrənilməsinə, gübrələrin səmərəli tətbiqinin elmi əsaslarının hazırlanmasına, şoran torpaqların meliorasiyasına çox fikir verilirdi. Torpaqşünasların Kür-Araz düzənliyinin və Lənkəran zonasının şoran və bataqlıq torpaqlarının istifadəyə verilməsi və meliorasiyası sahəsindəki işləri, eləcə də Azərbaycanın dağlıq rayonları torpaqlarının eroziyası ilə mübarizə üzrə tədqiqatları böyük elmi dəyərə malik idi. 1958-ci ildə Türyançay, 1965-ci ildə Göy göl, 1968-ci ildə Pırqulu, 1969-cu ildə Hırkan və Şirvan qoruqları yaradıldı (Azərbaycan tarixi, 2003, VII cild, s. 129).

Akademiyanın fəaliyyətində biologiya, kənd təsərrüfatı və tibb elmləri sahəsində alimlərin tədqiqatları geniş vüsət almışdır. Nəbatat sahəsində çalışan alimlərin səyləri respublikanın florasını öyrənməyə və xalq təsərrüfatında ondan istifadə etməyin genişləndirilməsinə, kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığını artırmağın həllinə köməklə əlaqədar bitkilərin fiziologiyası və mühafizəsi məsələlərinin tədqiqinə yönəldilmişdi. Dənli bitkilərin yeni növlərini almaq və mövcud növlərini dəyişdirmək prosesinin öyrənilməsi sahəsində səmərəli işlər aparılırdı. “Azərbaycan florası” və “Azərbaycan mikroflorası” topluları hazırlandı və nəşr edildi (1950-1961) (Aliev, M.M.,1957, c. 29). Azərbaycanda seleksiyaçıları tərəfindən yüksək məhsuldar buğda növləri yetişdirilmişdi. Alimlər kənd təsərrüfatı heyvanlarının məhsuldarlığını artırmağın bioloji əsaslarını hazırlamaq sahəsində mühüm işlər görürdülər. F. A. Məlikovun rəhbərliyi altında mütəxəssis alimlər tərəfindən yarımzərif yunlu qoyun cinsi - Azərbaycan dağ merinosu yetişdirmək işi başa çatdırıldı.

Zoologiya sahəsində alimlərin tədqiqatlarının əsas istiqamətləri respublikanın faunasını öyrənmək, onun yenidən bərpası və təsərrüfat məqsədilə heyvan ehtiyatlarından istifadə olunması üçün tədqiqatlar aparırdılar. Elmlər Akademiyasının Zoologiya İnstitutu balıqçılıq təsərrüfatı sahəsində qiymətli tədqiqatlar aparırdı. Zooloqların tədqiqatlarında kənd təsərrüfatı heyvanlarının məhsuldarlığını artırmağın bioloji əsasları məsələləri mühüm yer tuturdu. Zooloq alimlərin böyük əməyi sayəsində dördcildlik “Azərbaycan faunası” toplusunun birinci cildi çap olundu (1966) (Rasvet nauki sovetkogo Azerbaydzhana, c. 224, 232). Humanitar və İctimai Elmlər Bölməsi Azərbaycan MEA ilə bir gündə, 1945-ci il martın 27-də təşkil edilmişdir. Bölmə o zaman İctimai Elmlər Bölməsi adlanırdı. Bölmənin tərkibində 8 elmi-tədqiqat müəssisəsi var idi. Onlardan beşi institut (Ədəbiyyat, Dilçilik, Tarix, Fəlsəfə, İncəsənət institutları), ikisi muzey (Nizami və Tarix muzeyləri) və biri sektor (İqti- sadiyyat Sektoru) idi. 1960-cı ildə Bölmənin tərkibində 9 elmi-tədqiqat müəssisəsi: 5 institut (Tarix, Dil və Ədəbiyyat, Memarlıq və İncəsənət, İqtisadiyyat, Şərqsünaslıq institutları), 2 muzey (Tarix və Nizami muzeyləri), 1 sektor (Fəlsəfə) və 1 fond (Əlyazmalar) fəaliyyət göstərirdi. İctimai və humanitar elmlər sahəsinin alimləri Azərbaycanın qədim, orta və yeni dövrlərinin, dilçilik və mədəniyyət problemlərinin, fəlsəfi-ictimai, ədəbi fikir tarixinin cərəyanlarının və ayrı-ayrı böyük şəxsiyyətlərin yaradıcılığının tədqiqini genişləndirirdilər.

Tarixçilər bütün dövrlər üzrə Azərbaycan tarixinin müxtəlif problemləri, Azərbaycanın Qafqaz və Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixi, Azərbaycan xalqının təşəkkülü, digər dövlətlərlə əlaqələri, kapitalizmin genezisi və inkişafı, Azərbaycanın XX yüzillikdə siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni quruculuq üzrə tədqiqat aparırdılar. Respublika tarixçiləri

Azərbaycanın qədim tarixinin, xüsusən Midiya, Manna və Qafqaz Albaniyası tarixi, Azərbaycanın qədim sakinlərinin etnik tərkibi və etnogenezi problemlərinin öyrənilməsi məqsədilə vacib tədqiqatlar aparırdılar. Bu dövrdə Azərbaycan tarixinə dair yeni, qiymətli mənbələr nəşr olundu (Akademiya nauk Azerbaydzhanskoy SSR – 30 let (1975), c. 187-190). Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində 1949-cu ildə “Azərbaycan tarixinin öçerkləri”nin nəşri irəliyə doğru mühüm addım idi. Lakin bu kitabda Azərbaycanın qədim, orta əsrlər və yeni tarixinin bir sıra probleminin işlənilməsinin elmi səviyyəsi hələ yüksək deyildi, bir sıra müddəalar mübahisəli, bəziləri isə yanlış idi. Ən qədim, ilk orta və XIX-XX əsrlərdə inqilablar və vətəndaş müharibəsi problemləri dərin və əsaslı tədqiqini gözləyirdi. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Tarix və Fəlsəfə İnstitutunun gərgin əməyi nəticəsində 1954-cü ilin sentyabr ayında hazırlanan iki cilddən ibarət “Azərbaycan tarixi” kitabının maketi nəşr edildi. Makedə ilk dəfə olaraq Azərbaycan xalqının ən qədim zamanlardan XX əsrin 50-ci illərinə qədərki dövrü nəzərdən keçirilir.

“Azərbaycan tarixi” üzərində gərgin iş təxminən on beş il davam etdi. 1950-ci illərin sonu – 1960-cı illərin əvvəllərində respublikanın bütün aparıcı alimlərinin cəlb olunduğu bu fundamental əsər bir sıra konseptual problemlərin hərtərəfli həllinin gözlənilməsi bir vaxtda üç cilddən ibarət ən uğurlu, irihəcmli – “Azərbaycan tarixi” nəşr olundu. Üçcildlik “Azərbaycan tarixi” nəşr edildikdən sonrakı illərdə Azərbaycan tarixinin bütün dövrləri üzrə tədqiqatlar sahəsində xüsusi nailiyyətlər əldə edildi, xeyli kitab və məqalə nəşr olundu. “Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti uğrunda fəal mübarizələr”, (1958), “Azərbaycan Kommunist Partiyasının tarixi” (I hissə), “Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri” (1964) kitabları çap edildi. Lakin ideoloji təzyiqlə əlaqədar bəzi problemlər hakim konsepsiya mövqeyindən şərh olunurdu (Akademiya nauk Azerbaydzhanskoy SSR – 30 let (1975), s. 194). Tarix elminin inkişafında akademiyanın həqiqi üzvləri Ə. Ə. Əlizadənin, İ. A. Hüseynovun, Z. M. Bünyadovun, İ. H. Əliyevin, Ə. S. Sumbatzadənin, müxbir üzvləri Z. İ. İbrahimovun, Ə. N. Quliyevin, M. Ə. İsmayılovun, F. C. Məmmədovanın, O. Ə. Əfəndiyevin, Q. Ə. Mədətovun, tarix elmləri doktorları M. X. Şəriflinin, Z. İ. Yampolskinin, S. B. Aşurbəylinin, Y. B. Yusifovun, Y. A. Tokarjevskinin, K. Əliyevin, M. Heydərovun və b. xidmətləri ayrıca qeyd olunmalıdır.

Lakin, ölkədəki elmi-ictimai mühitdəki məhdudiyyətlərə rəğmən Azərbaycanda keçmiş öyrənən elm sahələrində tərəqqi SSRİ zamanında xeyli inkişaf etmişdi. Bu hal özünü arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin inkişafında xüsusilə aydın göstərirdi. Bölgələrə mütəmadi elmi ekspedisiyalar və elmi ezamiyyətlər, maddi-texniki bazanın yaradılması və gücləndirilməsi, tanınmış sovet alimlərinin işə cəlb olunması, Azərbaycanlı mütəxəssislərin

Moskva və Leninqrada təhsil almağa getməsi, paleozologiya, paleoantropologiya və trasalogiya sahəsində ilk regional tədqiqatların məhz Bakıda gerçəkləşməsi dövrün müsbət gerçəkliyi idi. XX yüzilliyin 50-ci illərindən başlayaraq milli kadrların tarixi abidələrimizin öyrənilməsində rolu artmış və bir çox abidələrdə tədqiqatlara başlanmışdır (Zamanov, O., 2019, s. 56). 1950-1960-cı illərdə Azərbaycan tarixi sahəsindəki tədqiqatları ümumiləşdirərək qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə milli tarix elmi tarix, arxeologiya, etnoqrafiya, qədim Şərqi filologiyası və digər ixtisas sahələrində mükəmməl məktəb keçmiş gənc alimlər hesabına zənginləşdi. Azərbaycanın qədim, orta əsrlər, yeni və ən yeni dövr tarixinə dair tədqiqatların mövzunu genişləndirməyə, yeni və az tədqiq olunmuş problemlərin həllinə başlamaq imkanı yarandı. Bu dövrdə Azərbaycanın qədim dövr tarixinin tədqiqi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənir, aparılan tədqiqatlarda arxeoloji axtarışlar üstünlük təşkil edirdi. Azərbaycan ərazisində uzun illərdən bəri aparılan arxeoloji qazıntılar bir sıra elmi nailiyyətlərin qazanılmasına səbəb olmuşdur.

1946-1953-cü illərdə S.M.Qaziyevin rəhbərliyi ilə Mingəçevir SES-in tikintisi rayonunda aparılmış çoxillik arxeoloji qazıntılar öz miqyasına görə çox böyük əhəmiyyətə malik idi. Mingəçevirdə aparılan qazıntılar Azərbaycan arxeologiya elminin inkişafında böyük rol oynadı, milli tarixçi-arxeoloqların hazırlanması üçün əsl məktəb oldu. Azərbaycan ərazisinin arxeoloji baxımdan öyrənilməsi xalqımızın tarixini zənginləşdirən mühüm materiallar üzə çıxartmışdır. Ekspedisiyanın əməkdaşları aşkar etdiyi 14 sitayiş obyektini son Eneolit dövründən (b.e.ə. II minillik) orta əsrlərə qədər çox böyük bir tarixi dövrü əhatə edirdi. Mingəçevir arxeoloji kompleksi Azərbaycan xalqının ən qiymətli maddi və mənəvi mədəniyyət abidələrindən biri olmaqla, Azərbaycanın və onunla qonşu ölkələrin arxeoloji materiallarının xronoloji təsnifatını dəqiqləşdirməyə, həm də Azərbaycan (Qafqaz) Albaniyasının Ön Asiya ölkələri ilə əlaqələri barədə fikir yürütməyə imkan verdi (Guliev, 1954, s. 111). Tədqiqatların nəticələri 1949-1953-cü illərdə nəşr edilən “Qədim Mingəçevir”, “Küp qəbirləri albomu Mingəçevir. Arxeoloji həfriyyəti”, “Mingəçevir III-VIII əsrlərdə”, “Mingəçevirdə yeni tapıntılar”, “Azərbaycanın maddi - mədəniyyəti” adlı məqalələr toplusunun 139 ayrı-ayrı cildlərində və b. əsərlərdə ümumiləşdirildi (Sumbatzade, 1987; Azerbaydzhanskaya istoriografiya XIX-XX vekov, s. 173, 176).

Qobustanda böyük elmi qiymətə malik olan zəngin qayaüstü təsvirlərin çap olunması dünya arxeoloqlarının böyük marağına səbəb olmuşdu. Qobustan qaya təsvirlərinin tədqiqi və öyrənilməsi ilə məşğul olan İ. M. Cəfərzadənin rəhbərliyi və bilavasitə iştirakı ilə 730 qaya təsviri və daş üzərində 5300-dən çox müxtəlif mövzulu rəsm qeydə alındı (Dzhafarzade, 1949, s. 15-35). 1953-cü ildə Azərbaycan SSR EA-nın Tarix və Fəlsəfə İnstitutu SSRİ EA-nın Maddi-

Mədəniyyət Tarixi İnstitutunun Leninqrad bölməsi ilə birlikdə, görkəmli sovet arxeoloqu A. A. İyessenin rəhbərliyi ilə uzunömürlü Azərbaycan (Örənqala) ekspedisiyası fəaliyyətə başladı (AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi, f.2, siy.1, iş 195, v. 129). Örənqala ilə yanaşı, Naxçıvan, Dağlıq Qarabağ, Xanlar (indiki Göygöl), Şamaxı, Qazax, Gəncə, Qutqaşen (indiki Qəbələ), Daşkəsən, Füzuli, Mil-Qarabağ düzündə, Muğan-Talış, Quba-Xaçmaz zonalarında və Azərbaycanın digər ərazilərində qədim abidələr aşkar edildi. Arxeoloji ekspedisiyalardan toplanan maddi materiallar F. L. Osmanov, İ. Q. Nərimanov, Q. Əhmədov, C. Xəlilov, S. M. Qaziyev, O. Ş. İsmizadə, O. A. Həbibullayev və başqalarının xüsusi və icmal xarakterli əsərlərində şərh olundu. Onların apardıqları elmi-tədqiqat işləri nəticəsində Daş dövrünün müxtəlif inkişaf mərhələlərinə aid 8 mağara düşərgəsi və 20-dən artıq yerüstü abidə qeydə alınaraq araşdırıldı (Sumbatzade, 1987; Azerbaydzhanskaya istoriografiya XIX-XX vekov s. 178-179).

Azərbaycan arxeoloqları Naxçıvan MSSR ərazisində – Kültəpədə arxeoloji araşdırmalarını davam etdirdilər. Naxçıvan ərazisinin möhtəşəm və mürəkkəb qədim abidələr silsiləsinə aid olan I və II Kültəpə, Qızılvəng və başqaları qədim yaşayış yerlərindən aşkar edilən maddi-mədəniyyət qalıqları nəinki Azərbaycanın, hətta bütün Qafqazın Eneolit və Tunc dövrü mədəniyyətlərini, eləcə də ölkəmizin qədim dövr tarixini öyrənmək üçün zəngin elmi mənbələrdir. Bu abidələr bütün Qafqazda qədim Mis dövrü mədəniyyətinə aid tədqiq olunan ilk yaşayış məskəni idi. O. H. Həbibullayev Qafqazda Eneolit (e.ə. V-IV minilliklər) və erkən Tunc (e.ə.III minillik) dövrünün ilk tədqiqatçısıdır. Onun tədqiqatları sayəsində “Kür-Araz eneoliti” kimi adlandırılan Cənubi Qafqazın arxeologiyası ilkin tunc mədəniyyəti şəklində öz yerini tapdı, bu dövrün metal məmulatlarının misdən deyil, mərgümüşlü tuncdan olduğu təsdiqləndi. Sonrakı tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edildi ki, hələ Eneolit dövründə Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış tayfalar İkiçayarasının Übeyd və Xələf tayfaları ilə sıx əlaqədə olmuşlar. Tarix İnstitutunda işlədiyi dövrdə O. H. Həbibullayevin “Kültəpənin arxeoloji qazıntıları” monoqrafiyası nəşr olundu (Akademiya nauk Azerbaydzhanskoy SSR – 30 let (1975), s. 194).

Azərbaycan Respublikası ərazisində Daş dövrü düşərgələrini müəyyən etmək məqsədilə, M. M. Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası təşkil edildi. 1953-cü ildən başlayaraq aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı Damcılı, Daşsalahlı və dünya şöhrətli çoxtəbəqəli Azıx və Tağlar paleolit düşərgələri, 60-cı illərdə Azərbaycan SSR ərazisində mühüm arxeoloji və antropoloji əhəmiyyətə malik qədim insan yaşayış məskənləri kəşf edildi. M. M. Hüseynovun 30 ilə yaxın rəhbərlik etdiyi Paleolit arxeoloji ekspedisiyasının ən böyük nailiyyəti Azıx mağarasının tədqiqi oldu (Dzhafarov, 1983, s. 5; Hüseynov, 1959, s. 15, 16).

1958-ci ildə M. M. Hüseynovun rəhbərliyi ilə təşkil edilmiş ekspedisiya Qarabağda, Füzuli şəhəri yaxınlığında, Quruçay dərəsinin Tuğ çökəkliyində Alt Paleolit dövrünə aid Azıx Mağara düşərgəsini aşkar etdi. Aparılan qazıntı-axtarış işləri nəticəsində bu qədim yaşayış məskəni sözün əsl mənasında Daş dövrü mədəniyyətinin elmi laboratoriyasına çevrildi. 1960-cı ildən M. M. Hüseynov tərəfindən Azıx mağarasında aparılan arxeoloji qazıntılar Azərbaycan ərazisində Paleolit abidələrinin tədqiqi istiqamətində atılan ən uğurlu addım oldu. Tədqiqatlar Azərbaycan ərazisində Olduvay mədəniyyətinə yaxın olan Quruçay mədəniyyətinin dünya arxeologiya elminə daxil edilməsi ilə nəticələndi. 1968-ci ildə isə mağaradan tapılan insana məxsus alt çənə qalığı azıxantropun müəyyənləşdirilməsinə və Azərbaycanın Avropanın qədim sakinləri xəritəsinə daxil edilməsinə səbəb oldu. Dünyada ilk ocaq Azıx mağarasının Şell dövrü təbəqəsindən aşkar edilmişdir. Mağaradan əldə edilmiş sümük üzərindəki çərtmə işarələr azıx insanların ibtidai riyazi əməlləri bildiklərini söyləməyə imkan vermişdir. Hazırda Azıx mağarasında insanların məskunlaşması tarixi 1 mln. 500 min il əvvələ, azıxantropun yaşı isə 350-400 min il əvvələ aid edilir (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası-60, 2015, s. 318; Sumbatzade, 1987; Azerbaydzhanskaya istoriografiya XIX-XX vekov, s. 171). Akademiyanın Tarix İnstitutunda aparılan etnoqrafiya, numizmatika, epiqrafika, antropologiyaya aid bir sıra maraqlı elmi problemlərin işlənilməsinə diqqət artmış, ümumiləşdirilmiş elmi əsərlərin yazılmasına başlanmışdı.

Azərbaycan fəlsəfəsi və ictimai fikir tarixini öyrənmək sahəsində də müəyyən işlər görülmüşdü. Elmlər Akademiyasında fəaliyyət göstərən Fəlsəfə sektoru mövcud olduğu dövrdə respublikada fəlsəfə sahəsində elmi-tədqiqat işlərinin əsas mərkəzinə çevrilmişdi. Heydər Hüseynovun “XIX əsrdə Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” (1949) monoqrafiyası ciddi maraq doğurmuşdu. Sektorun elmi fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən biri Azərbaycanın fəlsəfi və ictimai-siyasi fikrinin tədqiqi idi. Respublika filosofları tərəqqipərvər Azərbaycan mütəfəkkirlərinin - Nizami Gəncəvinin, Xaqani Şirvaninin, Mahmud Şəbüstərinin, İmadəddin Nəsiminin, Məhəmməd Füzulinin, Əbülhəsən Bəhmənyarın, Mirzə Fətəli Axundovun, Həsən bəy Zərdabinin, Abbasqulu ağa Bakıxanovun, Mirzə Şəfi Vazehin, Mirzə Fətəli Axundovun, Seyid Əzim Şirvaninin, Həsən bəy Zərdabinin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Cəlil Məmmədquluzadənin və başqalarının ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşlərinin elmi tədqiqi ilə məşğul olurdular. Respublikada filosof kadrların hazırlanmasında H. N. Hüseynov, A. O. Makovelski, M. M. Qasımov, Əhməd-Kəradi Zəkuyev və ilk fəlsəfə elmləri namizədləri M. H. Mahmudov, Z. Göyüşov, A. Aslanov, F. Köçərli, H. Əfəndiyev, S. X. Xəlilov, R. Nurullayev böyük əmək sərf edirdilər. A. O. Makovelskinin “Qədim yunan atomçuları” əsəri

üzərində iş başa çatmışdı. 1966-cı ildə “Azərbaycanda fəlsəfi fikir tarixinin oçerkləri” nəşr olundu (Azərbaycanda fəlsəfə elminin inkişafı, 1945, s. 5,6). Hüquqşünas alimlər dövlət, mülki və cinayət hüququna, məhkəmə quruluşuna, hüquq tarixinə dair əsərlər üzərində işləyirdilər. Respublika Elmlər Akademiyası sistemində dövlət və hüquq problemlərinin tədqiqi 1956-cı ildə müstəqil Fəlsəfə və hüquq sektorunun təşkilindən sonra başlanmışdır. 50-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan dilində cinayət hüququ məsələlərinə dair ilk əsərlər nəşr olundu (Akademiya nauk Azerbaydzhanskoy SSR – 30 let (1975), s. 207). Azərbaycanın iqtisadçı alimlərinin tədqiqatları sənayenin və kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı ilə bağlı məsələlərin, habelə iqtisadi fikir tarixinin öyrənilməsinə yönəldilmişdi. İqtisadçılar neft sənayesinin iqtisadiyyatını, Azərbaycanın xalq təsərrüfatının və iqtisadi fikir tarixini öyrənirdilər. Lakin iqtisad elmi və hüquqşünaslıq müasir inkişaf tələblərindən çox geri qalırdı (Aliiev, 1957; Desyat let Akademii nauk Azerbaydzhana, 10 let Akademii nauk Azerbaydzhanskoy SSR. Nauchnaya sessiya 23-27 aprelya 1955 g. Izdatelstvo Akademii nauk Azerb. SSR, s. 40). Memar alimlər və sənətşünaslar memarlıq abidələrini, dekorativ-tətbiqi sənət, musiqi və teatr mədəniyyəti ustalarının fəaliyyətini öyrənmək sahəsində qiymətli tədqiqatlar aparmış, “Azərbaycan Dram Teatri” (1962), “Azərbaycan memarlığının tarixi” (1963), “Azərbaycan xalçası” I cild (1961) və s. əsərlər nəşr etdirmişlər.

Ədəbiyyatşünaslar tərəfindən müasir sovet ədəbiyyatı və Azərbaycan klassiklərinin ədəbi irsi geniş tədqiq olunurdu. Xalq şairi, akademik S. Vurğun 1954-cü ilin dekabrında Moskvada sovet yazıçılarının II Ümumittifaq qurultayında sovet poeziyasının yaradıcılıq problemlərini dərin elmi-nəzəri əsaslarla yüksək səviyyədə işıqlandırmaq şərəfinə nail olmuşdu.

Ədəbiyyatşünaslar müxtəlif dövrlərdə çoxcildli ədəbiyyat tarixinə həsr olunmuş kitablarını yazmışlar. Üçcildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (1958-1960), “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi oçerkləri” (1963), “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi” (1967) kimi fundamental əsərlər çap edildi. “Kitabi-Dədə Qorqud” (1950), “Koroğlu” dastanları” (1949), beşcildlik “Azərbaycan nağılları” (1960-1964), beşcildlik “Azərbaycan dastanları” (1965-1977) nəşr olundu. Demək olar ki, Azərbaycan ədəbiyyatının əksər klassiklərinin (Nizami, Xaqani, Füzuli, Zakir, Seyid Əzim Şirvani, Abbas Səhhət, Cəfər Cabbarlı, C. Məmmədquluzadə, Ə. Haqverdiyev, Hüseyn Cavid, S. Vurğun və b.) əsərlərinin bircildliyi və çoxcildliyi nəşr olunaraq oxuculara çatdırıldı (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası-60, 2005, s. 349). Sözü gedən dövrdə klassik irsin nəşri və tədqiqi ilə yanaşı nəzəri problemlərin araşdırılmasına, ədəbi-tənqid yönündəki elmi fəaliyyətə də meyl güclənir. Romantizm, realizm, bədi qəhrəman tipləri, janr və üslub axtarışları problemlərinin monoqrafik tədqiqi nəzəri ədəbiyyatşünaslığın əsaslarını qoyur və perspektiv inkişaf meyillərini müəyyənləşdirir. Tənqid

və ədəbi prosesin canlandırılması məqsədinə xidmət edən çoxsaylı elmi konfrans, diskussiya və müşavirələr, habelə ədəbi həyatın cari mənzərəsini təqdim edən “ədəbi proses” silsilə dəyərləndirmələri nəzəri ədəbiyyatşünaslığının həm də elmi-praktik səciyyə daşdığıını göstərirdi. Ədəbiyyatşünaslığın müasir tələblərinə cavab verən bir elm sahəsi kimi yaranıb inkişaf etməsinə akademiyanın həqiqi və müxbir üzvləri M. İbrahimov, B. Vahabzadə, H. Araslı, F. Qasımzadə, M. Quluzadə, Ə. Mirəhmədov, K. Məmmədov, K. Talıbzadə, M. Arif Dadaşzadə, M. C. Cəfərov, K. Talıbzadə, Q. Qasımzadə, Ə. Mirəhmədov, A. Zamanov, B. Nəbiyev, Y. Qarayev A. Rüstəmov Ş. Qurbanov böyük xidmət göstərmişlər.

Dilçilik elmi ölkəmizdə öz tarixinin qədimliyi ilə seçilsə də, geniş elmi tədqiqatlar yolunu əsas etibarlı ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyasında tapmışdır. 1940-cı illərdə o dövrün çox yüksək dövlət mükafatlarından olan Stalin mükafatına layiq görülmüş dördcildlik “Rusca-azərbaycanca lüğət”, habelə bircildlik “Azərbaycanca-rusca lüğət” kitablarını geniş oxucu kütləsinə təqdim etmiş dilçi alimlər 1950-ci illərdə daha üç mühüm dilçilik əsəri çap etdirdilər: 1951-də “Azərbaycan dilinin qrammatikası”, 1958-də “Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları” və nəhayət 1959-da Azərbaycan dilinin ikicildlik qrammatikasının birinci cildi. 1960-cı illərdə Akademiya dilçiləri əvvəlki onilliklə müqayisədə daha səmərəli fəaliyyət göstərərək, bir sıra elmi-tədqiqat əsərləri yaratdılar və xeyli kitab nəşr etdirər bildilər. Nəşr olunan əsərlərdən “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi” (1960), “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” (1962), “Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlələr” (1963), bircildlik “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti” (1964), “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” (1964), “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” (1967) və s. kitabları xüsusi qeyd etmək olar. 1960-cı illərin Azərbaycan dilçiliyinin ən böyük uğuru, heç şübhəsiz, 1966-cı ildə çapdan çıxan dördcildlik “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin böyük həcmli birinci cildinin işıq üzünə görməsi oldu. Azərbaycan dilçiliyinin həmişə ön cərgəsində olan leksikoqraflar həmin illərdə daha bir neçə sahə lüğətləri - o sıradan “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ni (1962), “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ni (1964), “Ərəb və fars sözləri lüğəti”ni (1966), “İzahlı dilçilik lüğəti” (1969) nəşr etdirdilər. 1968-də “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kitabının ikinci nəşrinin Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatına layiq görülməsi də fərəhli hadisə kimi Akademiyanın tarixinə daxil oldu. Akademik M. A. Şirəliyevin “Bakı dialekti” əsəri çapdan çıxmışdı. Azərbaycan dilçilərinin Azərbaycan dilinin tarixi, leksikologiyası və dialektologiyası sahəsində əsərləri mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası-70, 2015, s. 302, 306-307). Respublika Əlyazmaları Fondunun yaradılmasının xüsusi əhəmiyyəti var idi. Qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin öyrənilməsinə böyük diqqət yetirilirdi. Azərbaycan xalqının

və ölkənin başqa xalqlarının ədəbiyyatlarının qarşılıqlı əlaqələri ilə oxucuları tanış etmək üçün mühüm elmi dəyəri olan bir sıra əsərlər nəşr olunmuşdu.

3. Azərbaycanın inzibati amirlik sisteminin güclənməsi

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, 1945-1960-cı illər ölkə həyatında olduğu kimi, Azərbaycan SSR- də də sakit keçməmişdi. Totalitar rejimin sərtləşməsinin təzahürlərindən biri elm, tarix, ədəbiyyat və incəsənət üzərində “hakim” ideologiyasının inhisarının daha da güclənməsi idi. Stalin repressiyaları sonrakı illərdə də davam etmişdi. Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş, onun əlaltılarının partiyaya, dövlətə zidd hərəkətləri totalitar rejimin güclənməsinə təkan vermiş, ictimai və elmi fikirlərə nəzarət, gizlin izləmə, çuğulluq (donos) genişlənməmişdi. Partiya və dövlət mətbuatında, digər ideoloji təbliğat vasitələrində 1950-ci illərdə dərc olunan materiallarda 1937-ci ilin qanlı havası sezilirdi. Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişi formalaşdırmaq totalitar üsuli-idarəni daha da gücləndirməyin vasitələrindən biri idi.

1953-cü il martın 5-də totalitar sovet sisteminin rəhbəri İ. V. Stalin vəfat etdi. İ. Stalinin ölümündən sonra SSRİ-nin siyasi həyatında bir sıra dəyişikliklər müşahidə edilməyə başlandı. Ölkənin idarəsində nəzəri və inzibati metodlardan uzaqlaşmağa meyl gücləndi. 1953-cü ilin sentyabrında Sov. İKP MK-nın Birinci katibi vəzifəsinə N. S. Xruşçov seçildi. Sovetlər Birliyinin bu dönmə tarixçilər tərəfindən “Xruşçov baharı (məlayimləşməsi)” (“Хрущевская оттепель”) kimi dəyəndirilir. Cəmiyyətdəki çoxillik təzyiqlər aradan qalxır, dövlət daha çox öz vətəndaşlarının təhlükəsizliyinin qarantı kimi çıxış edir və daha az səviyyədə əhali üzərində zorakılıq orqanı rolunu oynayır. İctimai-siyasi ab-havanın məlayimləşməsi Azərbaycanda da siyasi həyatın canlanmasına səbəb oldu. 50-ci illərdə milli ideyanın aparıcı istiqamətə çevrilməsində Azərbaycan elmi, ədəbiyyatı və incəsənəti mühüm rol oynadı. Milli mövzuların sənətə daxil olması, ədəbi əsərlərdən millətin taleyinin görünməsi, elmi mübahisələrin bir sıra həqiqətləri ortaya qoyması milli kimlik şüurunun, ilk növbədə tələbə-gənclərin dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynadı. Həmin dövrün hadisələrinin öyrənilməsi respublikada milli təəssübkeşlik hissənin gücləndiyini, fəal siyasi həyata can atan və Azərbaycanın keçmişinə böyük maraq göstərən yeni gənc nəslin yarandığını göstərir. Bu nəsil Azərbaycanın tarixinə, mədəniyyətinə və taleyinə münasibətdə bəzi mətləbləri anlamağa başlamışdı. Azərbaycan Dövlət Universiteti, respublika Elmlər Akademiyasının elmi-tədqiqat institutları milli ideyanın cazibə mərkəzinə, Cənubi Azərbaycanın taleyi üzərində köklənmiş Cənub mövzusu elmdə və ədəbiyyatda vətənpərvərliyin ifadə vasitəsinə çevrilirdi (Azərbaycan tarixi, 2003, VII cild, s. 154). Stalinin hakimiyyəti dövründə bir çox elmi istiqamətlər boğulmuş və qadağan edilmiş, bir çox görkəmli alimlərə, mühəndislərə və həkimlərə qarşı tənqib kampaniyaları təşkil edilmişdir. Fundamental və tətbiqi elmlərin inkişafına daimi inzibati

nəzarətlə yanaşı, partiya nəzarəti repressiya kampaniyasına da çevrilirdi ki, bu kampaniyalarda bəzi elmi istiqamətlər “burjua” və “idealist” elan edilirdi. Bu və ya digər dərəcədə ideoloji müdaxilə fizika, kimya, astronomiya, dilçilik, statistika, ədəbiyyatşünaslıq, fəlsəfə, sosiologiya, psixiatriya, demoqrafiya, iqtisadiyyat, tarix, kibernetika kimi fənlərə də təsir etmişdi. Genetika belə, lazımsız elm kimi yasaq edilmişdi.

Bəhs olunan dövrdə SSRİ-nin bir çox elmi müəssisələrində ideoloji diskussiyalar aparılmışdı ki, onların da əsas məqsədi bütün sovet alimlərinin partiya-inzibati nəzarətə tam tabe olması idi. 1948-ci ildə biologiya, 1950-ci ildə fiziologiya və dilçilik, 1951-ci ildə siyasi iqtisad məsələlərinə dair diskussiyalar keçirildi. 1951-1952-ci illərdə “həkimlərin işi” əvvəlki illərdə SSRİ-də aparılan siyasətin kulminasiya nöqtəsi oldu. Fəlsəfə diskussiyasında marksizm-leninizm fəlsəfəsinin işlənilməsində ciddi nöqsanlar: partiyalılıq prinsiplərinin unudulması, marksizm-leninizm ilə ona yabançı olan fəlsəfi cərəyanlar arasındakı ziddiyyətləri silmək cəhdləri, hazırkı dövrün mübariz problemlərindən ayrı düşmək, sxolastika təzahürləri aşkara çıxarıldı və tənqid edildi. ÜİK (b) P MK-nın 1947-1951-ci illərdə bir sıra elm sahələri üzrə açdığı “elmi” diskussiyalarda əslində geniş elmi mübahisə yox idi, elmdə “marksist” maskası geymiş təsadüfi fırıldaqçılar, ehkamçılar hökm edirdilər. Bu cür həqiqi elmdən uzaq olan, “hakim ideyaya” tabe olmaq məqsədini daşıyan saxta tədbirlər ölkədə elmin inkişafına ciddi ziyan vururdu.

Hələ 1937-ci ildə siyahıyaalınmanın nəticələri Stalinin xoşuna gəlmədiyindən, əhalinin aclıqdan və repressiyadan böyük itkiləri üzə çıxardıqdan sonra aparıcı demoqrafların güllələnməsini apofeoz saymaq olar. Eyni zamanda, 1937-ci ildə SSRİ əhalisinin ümumi siyahıyaalınmasının məlumatları “qüsurlu” və “səhv” qəbul edildi, bundan sonra isə demoqrafiyanın SSRİ-də akademik elm kimi “mövcudluğu dayandırıldı”. Keçirilən tədbirlərdən sonra materiallar uzun müddət bağlandı və Dövlət Təhlükəsizliyinin gizli arxivində saxlanıldı. Belə bir siyasətin nəticəsində “50-ci illərin ortalarına qədər, ümumiyyətlə, Sovet İttifaqında nə qədər adam yaşadığını” heç kim bilmirdi. Müharibədən sonrakı dövrdə siyahıyaalma yalnız 1959-cu ildə həyata keçirildi (Volkov, 1990, s. 6-63). Şəxsiyyətə pərəstişin ağır nəticələri ictimai, humanitar, ələlxüsus, tarix elmində özünü daha çox göstərirdi. XX əsrin tarixinə aid tədqiqatlar “ÜİK(b)P tarixinin qısa kursu”nun təsiri altında qalmışdı. Faktlar saxtalaşdırılırdı. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən istilası haqqında həsədinə qarşı çıxış edən mütərəqqi milli burjuaziyanın nümayəndələrinin müstəqil Azərbaycan Respublikası uğrunda mübarizəsi saxtalaşdırılırdı. Sovet üsuli-idarəsinin, təkpartiyalı siyasi sistemin, cəmiyyət həyatının bütün sahələrində partiya amirliyinin, ictimai mülkiyyətin, “sosialist”

istehsal münasibətlərinin ziddiyyətləri ört-basdır olunurdu (Azərbaycan tarixi, 2003, VII cild, s.107).

Stalinin şəxsiyyətə pərəstişinin təsiri altında keçirilən həmin diskussiyaların mənfəi nəticələri acınacaqlı oldu, milli regionlarda, o cümlədən Azərbaycanda alimlər millətçilikdə günahlandırıldı. Müharibədən sonrakı illərdə “kobud siyasi səhvlər”in buraxılmasında Azərbaycanın tanınmış alimləri ittiham edilərək təqiblərə məruz qaldılar. Azərbaycan xalqının ən qabaqcıl, nüfuzlu şəxsiyyətlərinə, ələlxüsus millətin mənəvi aparıcı təbəqəsi olan ziyalılara qarşı səlib yürüşünə başlamışdılar. 1946-1950-ci illərin əvvəllərində respublikada gedən siyasi proseslər, Azərbaycan K (b) P MK-nın birinci katibi Mircəfər Bağirovun şəxsi nəzarəti altında saxlanılır və uydurma proseslərlə 30-cu illərin repressiyaları davam etdirilir, yüzlərlə günahsız insan, ilk növbədə, görkəmli ictimai-siyasi, elm və təhsil xadimləri təqib edilib cəzalandırılırdı. Belə qurbanlardan birincisi Azərbaycan SSR EA-nın vitse - prezidenti, Stalin mükafatı laureatı, istedadlı filosof, görkəmli alim və ictimai xadim, akademik Heydər Hüseynovun 1949-cu ildə çap olunmuş “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” əsəri Stalin mükafatı almışdı. Elmi-ictimaiyyət və cəmiyyət tərəfindən ehtiramla qəbul olunmuş kitab “Şamilin başçılığı ilə hərəkət, müridizm, guya Rusiya xalqına qarşı mübarizə kimi qiymətləndirilmiş”, məhz buna görə Stalin mükafatı hökumətin qərarı ilə ləğv edilmişdi, müəllif ağır təqiblərə məruz qalmış, özünə qarşı haqsızlığa görə 1950-ci ildə intihar etmişdi. Həmçinin geologiya-mineralogiya elmləri doktoru, professor, iki dəfə Stalin mükafatı laureatı Ələşrəf Əlizadə, Əhəd Yaqubov, Baxışbəy Sultanov, Cəmil Əlimuradbəyli, Yusif Səfərov, ədəbiyyatşünas Əli Sultanlı, Abbas Zamanov, dilçi Əbdüləzəl Dəmirçizadə, filosof Mehbalı Qasimov, sənətşünas Cəfər Cəfərov, yazıçılardan Əbülhəsən Ələkbərzadə, şairlərdən Səməd Vurğun, bəstəkarlardan Üzeyir Hacıbəyov və başqaları təqiblərin əsas obyektləri oldular. Azərbaycanda da “Lisenko məktəbinə” uyğunlaşmayan bioloqlar - M. Ə. Axundov, Ə. Rəcəbli, S. Yaqubova-Osmanzadə və başqaları təqib və repressiya məruz qaldılar. Bakı ziyalıların yığıncağından sonra təqiblərə məruz qalanlar arasında dövrünün böyük alimləri, tədqiqatçıları və müəllimləri, qısa bir dövrdə Tarix İnstitutunda işləmiş M. İrevanski, M. Şahmalıyev, Ş. Məmməbəyli və etnoqraf R. Babayeva haqsız olaraq bir çox təzyiqlərə məruz qaldılar. Onların əsərləri “burjua obyektivliyi mövqeyindən”, “qeyri-marksist mövqedən yazıldığı” və “kobud siyasi və nəzəri səhvlər” olduğu üçün SSRİ Ali Təhsil Nazirliyinin Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən təsdiq edilmədi və Tarix İnstitutundan kənarlaşdırıldılar.

Azərbaycan xalqının dastanları feodal münasibətlərini təbliğ etməkdə, qeyri-xəlqilikdə ittiham olunurdu. Türk dünyasının möhtəşəm orta əsr abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” “irticaçı feodal-xan eposu” adı ilə damğalanmış, onun tədqiqatçıları təqiblərə məruz qalmışdılar. A. A.

Bakıxanov idealizmdə, fanatizmdə, xan və bəyləri müdafiə etməkdə, M. M. Kazım bəy “çarizmin sadıq qulu” olmaqda günahlandırılırdı. Akademik M. A. Dadaşzadə “Türkiyə casusu” kimi damğalanmışdı. Akademik, yazıçı M. İbrahimov, professor, SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü A. O. Makovelski elmi-siyasi sayıqlığı itirməkdə tənqid edilmişdi. M. Rəfil “kosmopolit” damğası ilə işdən uzaqlaşdırılmış, Süleyman Vəliyev sürgün olunmuşdu. M. C. Bağırov AK(b)P XIX qurultayında (1952, sentyabr) Səməd Vurğunu hədələyərək, “Sən ləngimədən kommunizmin əlifbasından başlamalısan, yoxsa məhv olacaqsan” – demişdi (Azərbaycan tarixi, 2003, VII cild, s. 108).

Nəticə

Lakin elmin inkişafında yuxarıda sadalığımız uğurlara rəğmən ciddi nöqsan və çatışmazlıqlar da var idi. Qeyri-üzvi, xüsusən də üzvi kimyanın bir sıra istiqamətləri ləng tədqiq olunurdu. Elmlər Akademiyasının alimlərinin əldə etdiyi uğurlara baxmayaraq, fəaliyyətinin ilk onilliyində xeyli boşluqlar və çatışmazlıqlar da olmuşdur. Bir sıra ən aktual elmi sahələrdə geriləmə müşahidə olunurdu. Geofizika rüşeym halında idi. Qeyri-üzvi və qismən üzvi kimyanın bir çox mühüm problemlərinin işlənməsi zəif inkişaf edirdi, bu da respublikada kimya elminin gələcək inkişafına mənfi təsir edirdi. Azərbaycan Elmlər Akademiyasında müasir fizika və nüvə fizikası və texnikanın daha çox perspektivli problemləri heç işlənilmirdi. Geofizika özünün başlanğıc mərhələsində idi. Kibernetika sahəsində tədqiqatlar aparılmırdı. Biologiya elmlərinin aktual problemləri kifayət qədər inkişaf etdirilməmişdir. Təbiət və texniki elmlər sahəsində alimlərin elmi işlərinin nəticələri istehsalata ləng tətbiq edilirdi. İctimai elmlərin inkişafında da mühüm nöqsanlara yol verilmişdi. Akademik müəssisələrin fəaliyyətində xırda mövzular, lazımsız paralellik və işlənməmiş mövzuların təkrarlanması tez-tez özünü göstərirdi. Eyni zamanda respublika Akademiyasında bir sıra elm sahələrinin inkişafına mane olan səbəblər bundan ibarət idi: fiziki-kimyəvi laboratoriyaların müasir avadanlıqla hələ də zəif təmin olunması, onun alınması üçün kifayət qədər vəsaitin ayrılmaması ilə bağlı idi. Bundan başqa Akademiyanın bir sıra müəssisələrinin təşkilati strukturunun mükəmməl olmaması, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasının yavaş tempi, respublikanın ali məktəblərində müəyyən profillər üzrə mütəxəssislərin hazırlanmasının aşağı səviyyədə olması və s.

Ədəbiyyat siyahısı

Akademiya nauk Azerbajdzhanskoj SSR-20 let. (1966). Izdatelstvo AN Azerb. SSR.

Akademiya nauk Azerbajdzhanskoy SSR – 30 let. (1975). Elm.

Aliev, M. M. (1957). *Desyat let Akademii nauk Azerbajdzhana, 10 let Akademii nauk Azerbajdzhanskoj SSR. Nauchnaya sessiya 23-27 aprelya 1955 g.* Izdatelstvo Akademii nauk Azerb. SSR.

Azərbaycan arxeologiyası. Daş dövrü (2008). 6 cildə, I cild. Şərq-Qərb.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası -70. (2015). Elm.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi, (fond) f.2, (siyahı) siy.1, (iş) iş 195.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası-60. (2005). Elm.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi, (fond) f.1, (siyahı) siy.52, (iş) iş 32.

Azərbaycan tarixi. (2003). 7 cildə, VII cild. Elm.

Azərbaycanda fəlsəfə elminin inkişafı. (1945), Azərbaycan SSR EA Fəlsəfə İnstitutunun əsərləri, cild 1.

Cəfərzadə, İ. (1951). *Azərbaycanın qədim tarixi. Azərbaycanda insan mədəniyyətinin izləri.* (Daş dövründən mis dövrünədək), I cild. Azərbaycan SSR EA Tarix və Fəlsəfə İnstitutunun Əsərləri.

Dzhafarov, A. K. (1983). *Musterskaya kultura Azerbajdzhana (po materialam Taglarskoj peshery).* Elm.

Dzhafarzade, I. M. (1949). *Sledy drevnejshej kultury cheloveka na territorii Azerbajdzhana. – V kn.: Sb. statej po istorii Azerbajdzhana.* Baku, vyp.1.

Guliev, A. (1954). *O zadachah Instituta Istorii i Filosofii Akademii nauk Azerbajdzhanskoj SSR v svete istoricheskikh reshenij HIX sezda KPSS.* Trudy Instituta Istorii i Filosofii, t.V.

Hüseynov, M. M. (1959). *Daşsalahlı mağarasında mustye düşərgəsi.* Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. İctimai elmlər ser., №6.

Rasvet nauki sovetskogo Azerbaydzhana. (1980). Elm.

Sumbatzade, A. (1987). *Azerbaydzhanskaya istoriografiya XIX-XX vekov.* Elm.

Velikiy Oktyabr i rasvet nauki Sovetskogo Azerbaydzhana. (1977). Elm.

Volkov, A. G. (1990). *Perepis naseleniya 1937 goda: vymysly i pravda, V kn.: Perepis naseleniya SSSR1937 goda.* Istoriya i materialy (Ekspress-informaciya. Seriya “Istoriya statistiki”). Vyp. 3-5 (chast II).

Zamanov, O. (2019). *Azərbaycan arxeologiya elmi 1945-1990-cı illərdə Avropa ilə akademik mədəniyyətlər və elmi biliklərin mübadiləsi çərçivəsində.* Azərbaycan arxeologiyası, cild 22, №1.